

Ключевые слова: муниципальные традиции, современный муниципализм, муниципальное право, местное самоуправление.

Summary

In the article the social and legal aspects of municipal traditions are analyzed. Theirs unique role and importance in the formation of local self-government in Ukraine is marked. The dialectical connection of municipal traditions and municipal law-making is shown.

Key words: municipal traditions, modern municipalizm, municipal law, local self-government.

Отримано 27.01.2011

I. А. КУЯН

Ірина Анантоліївна Куян, кандидат юридичних наук, ст. науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО СУВЕРЕНІТЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Батьківщиною ідеї та поняття суверенітету, як відомо, вважається Франція. Насичена важливими політичними подіями історія розвитку державності в цій країні викликала необхідність ідеї суверенітету, що була сформульована в 1576 р. відомим французьким мислителем Ж. Ж. Боденом в його праці «Шість книг про державу» та розвиток теорії суверенітету в конституційно-правовій думці. Незважаючи на втілення принципу суверенітету в конституціях майже всіх сучасних держав і визнання його в міжнародному праві, зміст самого поняття суверенітету є, багато в чому, дискусійним у науці конституційного права, що зумовлює виникнення проблем у процесі практичної реалізації цього принципу. Ще на початку минулого століття відомий німецький державознавець Г. Єллінек підкреслював, що для з'ясування поняття суверенітету, більше ніж для інших основних понять державного права необхідно досліджувати його історичний розвиток¹. Якщо історичний розвиток ідеї суверенітету в конституційно-правовій думці західних країн був предметом уваги і самого Г. Єллінека, і інших державознавців, то в українській та російській конституційно-правовій думці розвиток цієї ідеї комплексно не досліджувався.

Вчення про суверенітет в Україні та Росії розвивалися майже паралельно із західними країнами, проте спочатку ґрунтувалися на поняттях «самодержавство» і «верховна влада». Свідчення цьому знаходимо у прийнятті Іваном III титулу «Самодержець всієї Русі», а пізніше «Государь всієї Русі», влада якого вважалася божественно установленою. Таке визнання влади російських государів та незалежності Російської держави тлумачилося у творах «Повість про Флорентійський собор», «Послання про Мономаховий вінець», а пізніше в теорії «Москва – третій Рим», обґрунтованої псковським монахом Філофеем на початку XVI століття. На поняття «самодержавство» і «верховна влада» спиралися перші переклади західного «суверенітету» в російських джерелах. Як стверджують сучасні дослідники, Феофан Прокопович для перекладу латинських та англійських еквівалентів використовував терміни «маєстат» або «Величність», що розумілися як «крайня вершина», що не підлягає ніяким іншим законам, і «верховна влада». Одночасно в «Правді волі монаршої» Ф. Прокопович найчастіше використовував поняття «самодержавство»². Цей термін уживався, в першу чергу, для означення зовнішньої незалежності держави, як відсутність обов'язку платити комусь данину.

Вчені В. І. Лісовський і Г. П. Калюжна вважають, що розуміння суверенітету як верховенства влади централізованої держави було відомо в Руській державі вже в XV – XVI ст., і означало належність верховної влади правителю, а перше визначення суверенітету містилося в Кучук-Кайнарджийському договорі 1774 р.³ При цьому, термін «самодержавство» використовувався переважно для підкреслення зовнішньополітичної незалежності держави, «верховна влада» вказувала на вищій щабель у владній ієрархії, а обидва ці поняття безпосередньо пов'язувались з титулом «цар», з часів Петра I – з титулом «імператор» і поступово почали асоціюватися з державою.

На відміну від західних держав, де ідея суверенітету була покликана обґрунтувати і утвердити владу держави через утвердження верховенства королівської влади в боротьбі проти папства і імператора, в Росії XVI–XVII століття основним завданням державної влади була організація населення та встановлення порядку на великих просторах країни, тому якості державної влади і держави виражалися тут через поняття верховної влади і самодержавства.

Щодо розвитку на той час державницьких ідей в Україні, дослідники справедливо відзначають, що за тих історичних умов, коли українці не мали власної державності, коли влада на їх землях належала польському королеві, не могло обґрунтуватись верховенство «царства». Адже доводити необхідність зміцнення влади польського короля на той час означало виступати про цілей визвольної боротьби українського народу⁴. Але

вже починаючи з часів гетьманської доби ідеї державності стають основною темою праць українських мислителів і державних діячів та починає складатися розуміння необхідності досягнення верховенства і незалежності влади. Свідчення цьому знаходимо у М. С. Грушевського в його праці «Історія України», де він наводить витяги із щоденників Богдана Хмельницького. На передодні укладення Зборівського договору Б. Хмельницький стверджував: «Не ступить у мене на Україні нога ні одного князя чи шляхтича, а якщо якийсь з них захоче з нами хліб їсти, нехай буде покірний війську Запорізькому», і далі зазначав, що він «по волі Божій став властителем і самодержцем російським (українським)»⁵. І хоча сталося не так як хотілося, Б. Хмельницькому вдалося принаймні за умовами Переяславського договору вибороти значні права для України. З того часу в українському суспільстві, як зазначав М. Грушевський, думки про послідовне проведення принципу автономії тільки наростали і визначались, хоча різко їх ставити воно не наважувалося⁶. Пилип Орлик, підкреслюючи заслугу Б. Хмельницького, стверджував, що той «визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю та утворив з України незалежне князівство»⁷. У формування української державності та розвиток української конституційно-правової думки значний внесок зроблено і самим Пилипом Орликом, якого ми можемо назвати автором ідеї козацького суверенітету. У Пактах і конституції законів та вольностей війська запорозького (1710), що справедливо оцінюється сучасними вченими як перша українська конституція, Пилип Орлик формулює важливі для формування державності положення. Згідно з цим договором, Україна хоча й знаходиться під протекторатом Швеції, проте є самостійною у внутрішніх справах. А протекторат був необхідний «для більшої міцності» України, «для збереження її цілісності у правах і межах (кордонах)». Договір Орлика не був втілений у життя, проте він, як стверджує академік М. П. Василенко, представляє особливий інтерес для історії державної думки в Україні, оскільки був укладений генеральною старшиною і запорожцями та Орликом добровільно без будь-якого впливу ззовні⁸. Ідеї суверенітету П. Орлик розвиває і у своїй праці «Вивід прав України» (1712), де він вперше утверджує ідею української нації як козацької нації та обстоює ідею суверенітету України. Він стверджує, що «найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, укладений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницький і Станами України – з другого». Шкодує, що цей договір порушувався московською стороною, П. Орлик зазначав, що «козаки залишили тінь суверенності й навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав у 1658 р. грамоту Станам України», проте через гетьмана Брюховецького «Україну примушено зректися прав козацького суверенітету». «І зречення Брюховецького, – продовжував П. Орлик, – не скасовує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам»⁹. В ідеях «козацького суверенітету» П. Орлика простежуються ідеї народного та національного суверенітету, що ґрунтуються на природному праві. Він стверджує: «Козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час»¹⁰.

У першій половині XIX ст. в російській політико-правовій думці основними поняттями, що виражають суверенітет, залишаються «верховна влада» і «самодержавство». Представники української політико-правової думки, особливо з другої половини XIX ст. все більше переймаються національно-визвольними питаннями, проблемами української національної ідеї. Тут не можна не згадати видатного українського поета Т. Г. Шевченка, який стверджував, що у кожного народу має бути своя хата і своя воля. На тезах Т. Г. Шевченка розвиває теорію національного суверенітету С. С. Дністрянський у своїй праці «Нова держава».

Ідеї незалежності України в слов'янському союзі утверджував М. І. Костомаров у програмі Кирило-Мефодіївського товариства, викладеній у праці «Книги буття Українського народу» (1846). Ідеалом держави він вважав федеративну демократичну слов'янську республіку і ратував за самостійність безкласової української нації. Іншим українським повідником національного відродження є І. Я. Франко. Як прихильник національної самостійності України він єдиною умовою збереження української нації вважав досягнення суверенності України. Виступаючи за політичну незалежність української нації, І. Я. Франко все ж допускав можливим та доцільним на певний час для оформлення політичної незалежності соціально звільнених народів, утвердження демократичних автономій у складі федерації. Демократична автономія І. Я. Франка є автономією національною, в основі якої – українська нація як суспільний культурний організм: «повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі – автономія національності»¹¹.

У рамках університетської юридичної науки тих часів теорію суверенітету розвивали такі відомі державознавці, як О. В. Романович-Славатинський, В. В. Сокольський, В. Івановський, М. М. Ковалевський. Основна увага цих дослідників була зосереджена на характеристиці змісту верховної влади і суверенітету.

О. В. Романович-Славатинський верховну владу виражає трьома поняттями: «Самодержавство означає, що государ імператор сам утримує в своїх руках всі стихії державного права – в усій їх повноті та без будь-якої участі інших влад в державі. Необмеженість влади означає, що ніяка інша влада на землі... ні поза, ні всередині імперії не може покласти межі влади Російського Самодержця. Верховна влада несе в собі релігійну освяченість, поманія церкви. Повинування їй має бути не із страху, але як моральний обов'язок російського громадянина, посвідчений його присягою»¹². В. В. Сокольський обґрунтовує такі ознаки верховної влади як єдність, неподільність, постійність і самовизначаємість. М. М. Ковалевський відзначає непохідність, самодостатність і безконтрольність верховної влади як суверенної. «Коли всі ці ознаки характеризують дану державну владу, тільки тоді можна говорити про те, що ця влада суверенна». На його думку, російською мовою це може бути передано терміном «самодержавство»¹³.

З того часу термін «суверенітет» вживається паралельно для означення сутності верховної влади. Прикладом цього може служити енциклопедична стаття В. Гессена, яка називається «Верховна Влада (Учення про Суверенітет)»¹⁴, проте поступово замінюючи термін «верховна влада». І вже в 1890-1900 рр. «суверенітет» посідає домінуюче положення у вживанні, при цьому «верховна влада» часто уживається лише як його синонім. А на початку ХХ ст. терміни «суверен» і «суверенітет» з'являються у провідних словниках та енциклопедіях, а в підручниках та академічних працях цьому феномену присвячуються цілі глави. При цьому у змісті поняття «суверенітет» починають виділяти два аспекти: внутрішній і зовнішній. Так, В. Івановський, розглядаючи поняття верховної влади і її суб'єктів, стверджував, що «верховна влада характеризується внутрішнім і зовнішнім суверенітетом, повною юридичною незалежністю». З суверенітетом він пов'язував і єдність державної влади та стверджував, що заперечуючи суверенітет, ми заперечуємо і єдність державної влади, а запереченням останньої ми заперечуємо і саму державу, «чим ставимо на її місце дезорганізоване суспільство з його нескінченною боротьбою протилежних інтересів. Організація суспільства в державу і є організація в суспільстві єдиної і вищої, тобто суверенної влади»¹⁵.

У цілому ж ставлення до поняття суверенітету, до його змісту в російській та українській політико-правовій думці ХІХ – ХХ ст.ст. не можна вважати однозначним: від повного заперечення цінності цього поняття та доктрини суверенітету в цілому, до піднесення до арсеналу необхідних складових конституціоналізму, необхідної ознаки існування демократичної та правової держави. Проте з кінця ХІХ ст. жодний підручник з російського державного права не обходить увагою проблему суверенітету. Навіть більше, суверенітет починає розглядатися як ключове поняття у визначенні держави і необхідна якість останньої.

З кінця ХІХ ст. розвиток конституційно-правової думки і вчення про державу зумовив і розвиток вчення про суверенітет та обґрунтування різних його теорій. З цього часу дискусії стосуються не лише змісту суверенітету, але переходять у площину суб'єкта верховної влади і суверенітету.

Прихильники тлумачення держави як юридичної особи (корпорації): Ф. Ф. Кокошкін, В. Ф. Тарановський, О. О. Жилін виходили з того, що оскільки державна влада і права, що з неї випливають, належать всій державі, то лише до неї, як до юридичної особи можна віднести і ту властивість державної влади, яка називається суверенітетом, відповідно, ця особа і є носієм державної влади, а органи держави: монарх, народ чи народне представництво реалізують владу у визначених законом межах. Подібну точку зору поділяли також О. С. Алексєєв, В. М. Гессен, О. Д. Градовський, Я. М. Магазинер, М. І. Палієнко. При цьому О. О. Жилін розрізняє суверенітет як зверхність самої держави і як зверхність державних органів. В останньому випадку можна говорити про монархічний або народний суверенітет. Проте більш важливим, на його думку, є поняття суверенітету як якості самої держави, її властивості бути владою незалежною і верховною¹⁶.

Особливий погляд на проблему суверенітету мав А. І. Єлістратов. Він критично ставився до ідеї приналежності суверенітету державі чи народу. Основною його ідеєю був правовий суверенітет, що розумівся вченим як верховенство права, що є умовою вільного розвитку людської особистості¹⁷. Так само і в концепції конституційної держави Б. О. Кістяковського сутність державної влади полягає у верховенстві або суверенітеті права. В його тлумаченні держава як правова організація народу володіє у всій повноті своєю власною самостійною і первинною, тобто, ні від кого не запозиченою владою. В такій державі володарюють не особи, а загальні правила або правові норми. А загалом, у питаннях дослідження поняття суверенітет вчений вважав роботу успішно завершеною і погоджувався з думкою, що суверенітет може бути визначений як вища влада, юридико-догматичне поняття якої не допускає ніяких ступенів і ніякого ділення, а поняття обмеженого чи зменшеного суверенітету, напівсуверенітету чи його ділимості є суперечливими і непридатними для дослідження науково-правових явищ¹⁸.

С. А. Котляревський вважав, що народний суверенітет у конституційній державі обмежений конституційним ладом, тобто існуванням народного представництва, політичних прав громадян, референдумів, «політичний смисл суверенітету полягає в тому, що сукупності повноправних громадян належить установити владу – безпосередньо або через їх представників: очевидно, що в першому випадку цей принцип здійснюється в більш чистій формі; якщо ж якийсь бік політичного життя не підлягає верховній санкції нації в особі її представників, то суверенітет обмежується»¹⁹. Перспективи здійснення народного суверенітету вчений визначав у залежності від поширення «політичних прав на широкі маси громадян» та «політичної рівноправності», під якою він розумів загальне виборче право.

Свій погляд на проблему суверенітету мав російський вчений М. М. Алексєєв. У його розумінні, суверенітет є поняттям, що відображає ієрархічність відносин між офіційними носіями влади в державі, а вершиною цих відносин має бути певна вершина, тобто верховна суверенна влада. Таку властивість політичної влади бути владою верховною він і називає суверенітетом. На його думку, суверенітет – це необхідна ознака державної влади, а старі теорії монархічного, народного суверенітету та вольова теорія є помилковими, оскільки не можна априорно сказати, кому має належати суверенітет у державі, та вивести зміст державної влади. Відтак, ідею суверенітету він вважав чисто формальною²⁰.

Г. Ф. Шершеневич у характеристиці державної влади виділяв одну її ознаку – «самостійність державної влади, якою вона відрізняється від інших влад, у своєму розкритті виявляє властивості державної влади. Самостійність характеризує державну владу як незалежну, вищу, необмежену й неділиму. Ні одна із цих властивостей окремо не покриває собою поняття про державну владу»²¹. Таку властивість влади Г. Ф. Шершеневич і називає суверенітетом. Вчений вважав суверенітет необхідною якістю державної влади. Так само вва-

жали і В. М. Хвостов та В. О. Сорокін, виділяючи такі характерні ознаки державної влади, як верховенство, самостійність, примусовість і єдність та називаючи суверенітетом верховний і самостійний характер державної влади. «Будь-яка самостійна держава – суверенна. Держава, що втратила риси верховенства і самостійності, перестає бути державою»²².

Певним підсумком розвитку категорії «суверенітет» у дореволюційному державознавстві можна вважати роботу видатного вченого правознавця М. І. Палієнка «Суверенітет. Історія розвитку ідеї суверенітету і його правове значення», яка вийшла в 1903 р. в Ярославлі. Ґрунтовно дослідивши історичний розвиток теорії суверенітету, М. І. Палієнко розкриває правове значення ідеї суверенітету. Вчений розглядає суверенітет як характер, властивість влади, в силу якого вона є вищою, незалежною, правовою владою; така вища влада може належати тільки державі, оскільки серед всіх людських союзів тільки вона володіє найбільш могутньою і всебічною організацією владарювання. М. І. Палієнко визначає суверенітет як виключне правове самозобов'язання держави і як виключне правове самовизначення держави або виключне самовизначення своєї компетенції в державній сфері і у своїх територіальних межах²³. Прихильники теорії держави-юридичної особи і її самообмеження в своїх дослідженнях зіткнулися з проблемою при з'ясуванні юридичної природи суверенітету в складних державах і змушені були відмовитися від тлумачення суверенітету як необхідної ознаки держави, визнати існування і не суверенних держав.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні активно піднімаються питання української нації, національної ідеї та державності. Яскравим провідником української національної ідеї справедливо вважається відомий український вчений, державний і політичний діяч М. С. Грушевський. Так само, як І. Я. Франко, М. С. Грушевський у питаннях державного устрою стояв на позиціях автономії та федералізму. У часи керівництва Українською Центральною Радою погляди М. С. Грушевського щодо державного устрою знайшли своє відображення в Універсалах Центральної Ради та Конституції УНР. Тому М. С. Грушевський справедливо вважається провідником української національної ідеї і творцем незалежної суверенної Української держави.

Провідником ідей українського консерватизму і монархізму у формі гетьманства на початку ХІХ ст. вважається П. Скоропадський. Його ідея державного суверенітету і інституційного суверенітету гетьмана сформувалася у процесі розбудови Української Держави 1918 р. Основою державного суверенітету у П. Скоропадського є територія, тому його розуміння суверенітету сучасні дослідники визначають як територіальний суверенітет. Щодо значення політико-правових ідей П. Скоропадського у розвитку теорії суверенітету, погоджуємося із думкою про віднесення його теорії суверенітету Гетьмана до реалістичної традиції, започаткованої Ж. Боденом та Т. Гоббсом, що акцентує увагу на питанні, хто є сувереном та розглядає суверенітет як саму державну владу²⁴.

Ідеологів української державності початку ХХ ст. В. Винниченка, С. Дністрянського, Д. Донцова, В. Липинського, М. Міхновського хвилюють питання самостійності та незалежності української держави, утвердження української нації, української ідеї, національного суверенітету. Їх теорії державності й суверенітету – це тема окремого дослідження.

Підсумовуючи викладене, можемо зробити висновок про те, що в українській та російській конституційно-правовій думці так само, як і в правовій науці західних держав, теорії суверенітету розвивалися в напрямі від суверенітету монарха до державного, народного та національного суверенітету. При цьому ми можемо констатувати відсутність в конституційно-правовій думці єдиного підходу до змісту суверенітету. Крім того, різні вчені розглядають суверенітет як ознаку держави, державної влади чи як саму державну владу, або як абстрактний принцип безвідносно до будь-яких суб'єктів (суверенітет права). Невирішеними однозначно залишилися і питання про ділимість чи неподільність суверенітету. Російська наука державного права оперувала переважно категоріями «самодержавство» і «верховна влада». Для України історично більш актуальними були теорії народного та національного суверенітету. Розглянуті питання вказують на складність проблеми суверенітету. А їх подальша розробка дає можливість більш глибокого сучасного розуміння ідеї суверенітету.

¹ Еллинек Г. Общее учение о государстве / Вступительная статья докт. юрид. наук, проф. И. Ю. Козлихина. – СПб.: Издательство «Юридический центр «Пресс», 2004. – 752 с. – С. 421.

² Роцин Е. Н. Суверенитет: Особенности формирования понятия в России // В кн.: Суверенитет. Трансформация понятий и практик. Монография / Под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. сравнит. политологии. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – 228 с. – С. 59.

³ Лисовский В. И. Международное право: Учебник для экон. фак-тов. – М.: Высш. школа, 1970. – С. 62.; Калюжная Г. П. Лекции по международному публичному праву на тему "Суверенное государство как субъект международного права. – М.: Тип. Моск. юрид. ин-та. – 1952. – С. 13.

⁴ Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець ХІХ-початок ХХ ст.). Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с. – С. 13.

⁵ Грушевський М. С. История Украины с иллюстрациями и дополнениями / Составитель И. И. Брояк, авторы статей В. Ф. Верстюк, В. К. Губарев. – Донецк: ООО «ПКФ «БАО», 2010. – 576 с. – С. 230.

⁶ Там само. – С. 238.

⁷ Пилип Орлик. Вивід прав України // Історія вчень про державу і право: Хрестоматія для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів / Уклад., заг. ред. проф., д-ра істор. наук Г. Г. Демиденка. – 3-тє вид., доп. і змін. – Х.: Право, 2005. – 912 с. – С. 323.

⁸Василенко М. П. Вибрані твори у трьох томах: Том 2. Юридичні праці / Упорядники: І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. Відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»; Видавничий Дім «Академперіодика», 2006. – 560 с. – С. 399.

⁹Пилип Орлик. Вивід прав України // Історія вчень про державу і право: Хрестоматія для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів / Уклад., заг. ред. проф., д-ра істор. наук Г. Г. Демиденка. – 3-тє вид., доп. і змін. – Х.: Право, 2005. – 912 с. – С. 323.

¹⁰ Там само.

¹¹Франко І. Я. Свобода і автономія // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 4: Конституційне (державне) право / Упорядники: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко; відп. редактор В. Ф. Погорілко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – 600 с. – С. 363.

¹²Романович-Славатинський О. В. Пособие для изучения русского государственного права. – К., 1872. – С. 23.

¹³Ковалевский М. М. Общее учение о государстве // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 4: Конституційне (державне) право / Упорядники: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко; відп. редактор В. Ф. Погорілко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – 600 с. – С. 220.

¹⁴Гессен В. Верховная власть (Учение и суверенитете) // Словарь юридических и государственных наук / Под ред. А. Ф. Волкова, Ю. Д. Филипова. В 2 т. Т. 1. – СПб., 1901. – Вып. 4. – С. 1697.

¹⁵Ивановский В. Государственное право. Известия и ученые записки Казанского университета. По изданию № 5 1895 года. – № 11 1896 года // All pravo.ru.

¹⁶Жилин А. А. Учебник государственного права: Пособие к лекциям. Ч. 1. Общее учение о государстве в связи с основными началами иностранного государственного права. – Петроград, 1916. – С. 37.

¹⁷Елистратов А. И. Очерк государственного права (конституционное право). Изд. второе, перераб. – М., 1915. – С. 6–7.

¹⁸Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – 704 с. / Радько Т. Н. Хрестоматия по теории государства и права / Под общ. ред. И. И. Лизиковой. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2009. – 720 с. – С. 488–490.

¹⁹Котляревский С. А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. М.: Издательство «Зерцало», 2004. – 392 с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).

²⁰Алексеев Н. Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки. Московское научное издательство. 1919 г. // Allpravo. Ru – 2004. – С. 180–183.

²¹Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – М., 1911. – 805 с. – С. 713.

²²Сорокин В. О. Элементарный учебник по общей теории права в связи с учением о государстве. – Ярославль, 1919; Радько Т. Н. Хрестоматия по теории государства и права / Под общ. ред. И. И. Лизиковой. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2009. – 720 с. – С. 664.

²³Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое значение идеи суверенитета и ее правовое значение. – Ярославль, 1903. – С. 478–479.

²⁴Хитра А. Я. Державно-правові погляди Павла Скоропадського: Автореф. дис. канд. юрид. наук.12.00.01. Львівський Національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2003.

Резюме

У статті розглядається еволюція вчення про суверенітет в українській та російській конституційно-правовій думці від XVI до початку XX століття, з'ясовуються підходи вчених до тлумачення змісту поняття суверенітету та питання про суб'єктів суверенітету.

Ключові слова: держава, державна влада, суверенітет, народний суверенітет, національний суверенітет.

Резюме

В статье рассматривается эволюция учения о суверенитете в украинской и российской конституционно-правовой мысли с XVI до начала XX века, выясняются подходы ученых к толкованию содержания понятия суверенитета и вопросы о субъектах суверенитета.

Ключевые слова: государство, государственная власть, суверенитет, народный суверенитет, национальный суверенитет.

Summary

The article studies the evolution of sovereignty doctrine of Ukrainian and Russian constitutional law science from XVI-th till the beginning of XX-th century; approaches to interpretation of the concept of sovereignty and subjects of sovereignty.

Key words: state, power of state, sovereignty, national sovereignty, sovereignty of people.

Отримано 24.12.2010